

«Ви знаєте, як мені дорога Україна...» До 150-річчя від дня народження В.І. Вернадського

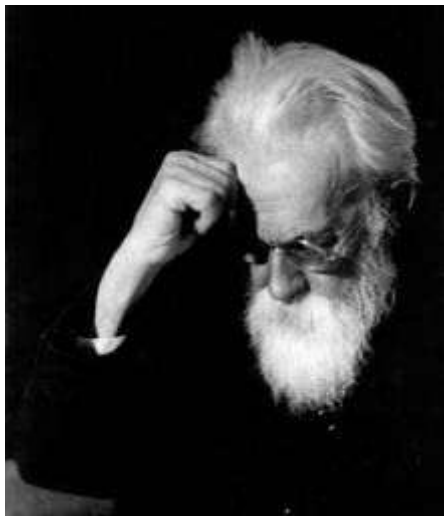
13 березня 2013

Олексій ОНИЩЕНКО, генеральний директор

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського,
академік НАН України;

Любов ДУБРОВІНА, директор Інституту рукопису

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського,
член-кореспондент НАН України

«Ви знаєте, яка дорога мені Україна і як глибоко українське відродження проникає до всього мого національного та особистого світогляду, і я вважаю, що на мою долю випало велике щастя взяти в ньому участь. Я вірю не тільки в його майбутнє, але й, зокрема, в майбутнє Київської Академії наук і Національної бібліотеки»

12 березня 2013 року виповнюється 150 років від дня народження видатної постаті української, російської та світової науки В.І. Вернадського. Хоча більшу частину життя В.І. Вернадський працював у Російській академії наук, він зробив винятковий внесок у створення засад української науки та освіти ХХ ст. Будучи українцем за походженням, він глибоко перейнявся ідеєю національного наукового, економічного та культурного відродження України. У дуже короткий, але насичений доленосними подіями історичний період — 1918—1920 років вчений відіграв визначальну роль у заснуванні Української академії наук, Національної бібліотеки Української Держави, низки університетів та інститутів, наукових організацій і товариств. Попри важкі економічні та політичні обставини, йому вдалося мобілізувати всі творчі сили українського суспільства на розбудову

духовних засад національної держави, формування її майбутнього.

• Підґрунтям духовних сил В.І. Вернадського стали його міцне історичне, родинне, духовне та інтелектуальне коріння, яке визначило його єдність з українською культурою і наукою. Рідня академіка та його дружини Наталії Єгорівни належить до старовинних українських родів Старицьких, Зарудних, Горляковичів, Рудниковичів, Лазарєвих, Арєндтів, Вернацьких, які подарували суспільству відомих державних та військових діячів, активних учасників демократичного руху. В.І. Вернадський успадкував від них і потяг до знання: його прадід І.Н. Вернадський навчався в Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії, оселився на Чернігівщині, його було обрано священиком села Церковщина Березинського повіту. Дід Володимира Івановича закінчив Московську медико-хірургічну академію, був військовим лікарем, брав участь у всіх походах О.В. Суворова та М.І. Кутузова і згодом отримав чин колезького радника, що надавало право спадкового дворянства¹. Батько, Іван Васильович Вернадський, закінчив Університет Св. Володимира у Києві, де в 28 років вже став професором і викладав економіку та статистику, працював у Московському університеті, у Санкт-Петербурзі — в центральному статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ, викладав у вищих навчальних закладах. Його мати, Ганна Петрівна, належала до українського старшинського роду Констатиновичів. У родині В.І. Вернадського підтримували національні українські традиції, вивчали історію України, лунали народні пісні, які чудово виконувала мати.

Певний час родина мешкала у Харкові, де батько В.І. Вернадського працював директором Харківської контори Державного банку. Дитинство та юнацькі роки В.І. Вернадського були тісно пов'язані з Полтавщиною. У своїх спогадах він писав: «Улітку (1889—1918), за винятком майже щорічних поїздок за кордон і польової роботи з мінералогії і геології, ми жили в Полтаві і в Полтавській губернії, де жили батьки моєї дружини, і де в мене був маленький хутирець на Пслі біля Шишак»². Власне там, у Шишаках, в 1916—1917 роках В.І. Вернадський закладає засади вчення про живу речовину, принципово нового біосферного наукового світогляду — біогеохімії.

На дачі видатного хірурга М.В. Скліфосовського під Полтавою під час канікул збиралася демократична молодь, там В.І. Вернадський зустрів свою майбутню дружину, Наталію Єгорівну Старицьку, з якою одружився 1886 року. Її сім'я походила з нащадків старовинного старшинсько-дворянського роду Старицьких. Батько Наталії Єгорівни, Єгор Павлович Старицький, юрист, голова департаменту законів Сенату,

20 років служив у Грузії, був активним членом Географічного товариства. Після відставки оселився в Полтаві, де В.І. Вернадський і проводив літо до того часу, як побудував власний будинок поблизу Шишак 1913 року.

Під керівництвом свого вчителя В.В. Докучаєва, засновника ґрунтознавства, який читав курс мінералогії в Петербурзькому університеті, молодий В.І. Вернадський брав активну участь в експедиціях в Полтавську губернію, за матеріалами яких написав свої перші праці. Упродовж 1894—1909 років В.І. Вернадський досліджував ґрунти у Кременчуці та Пирятині, Дрогобичі, Бориславі, Лубнах, Ісачівський пагорб у долині Дніпра, Житомирську губернію, околиці Берестця Рівненського повіту тощо. Природничі дослідження українських земель, разом з іншими територіями Російської імперії, були узагальнені в його фундаментальних монографіях — «Основы кристаллографии» (1903) та «Опыт описательной минералогии» (1908), які стали вагомим внеском у світову науку. І надалі Україна стала натхненницею написання його всесвітньо відомої праці «Геохімія», вперше опублікованої в Парижі 1924 року, та роботи «Жива речовина», що побачила світ лише після смерті вченого, які він писав у Полтаві, Києві, на Старосільській (Дніпровській) біологічній станції та в Сімферополі в 1916—1920 роках.

- В.І. Вернадський був членом вітчизняних наукових товариств, зокрема Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті та інших. Дружні відносини він підтримував із видатним українським діячем М.П. Драгомановим, з яким познайомився в Парижі, і який справив значний вплив на його українознавчі погляди.

Тісні зв'язки В.І. Вернадського та видатного українського державного діяча та вченого, також майбутнього академіка М.П. Василенка, з яким він працював у Тимчасовому уряді в Петрограді над реформою освіти, стали вирішальними для подальшої долі української науки, що створювалася в незалежній Українській державі періоду гетьмана П.Скоропадського. Тоді М.П. Василенко, який на той час був прем'єр-міністром і міністром освіти в гетьманському уряді, запросив В.І. Вернадського, тоді вже відомого вченого, національно-демократичні ідеї котрого були йому близькі, очолити створені при Міністерстві освіти Комісії у справах вищої школи і наукових установ та Комісію з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук³. В.І. Вернадський вважав, що академія наук має стати потужним національним науковим центром, розбудованим на державних засадах,

першим з істориків і дослідників науки довів ефективність саме такої форми її організації в нових умовах ХХ століття, коли невпинно зростає значення розвитку природничих наук як фундаментальних галузей знання і їхньої ролі для економічного поступу держави, а гуманітарних — для її національного самоствердження.

Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук (УАН) складалася з відомих учених з різних наукових напрямів. Комісія залучила до обговорення широке коло інших авторитетних учених (було розглянуто понад 40 пропозицій). Питання устрою Академії та її складу обговорювалося колегіально. Концептуальну модель В.І. Вернадський оприлюднив на першому ж засіданні Комісії 9 липня 1918 року в промові «В справі заснування Української академії наук в Києві», де він, обґрунтовуючи свої думки новими економічними та, до певної міри, геополітичними чинниками, висвітлив перспективи розвитку української академічної науки⁴. Академія мала сприяти зростанню економічного потенціалу держави та національної самосвідомості й культури, вивченню минулого та сучасного України у всіх проявах її духовного, державного та соціально-економічного життя. Залишаючись академічною, наука зобов'язана була реалізовувати безпосередній контакт із розвитком економічного потенціалу держави, з одного боку, та потребами пересічної людини, з другого.

• Завдяки зусиллям М.П. Василенка вже 9 жовтня 1918 року з'явився «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», підписаний гетьманом Павлом Скоропадським. Цей документ ухвалював Статут та штати УАН, що набирали чинності з 1 листопада 1918 року. Того ж дня наказом гетьмана були призначені перші 12 дійсних членів УАН: по Відділу історично-філологічних наук — Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, М.І. Петров, С.Й. Смаль-Стоцький; по Відділу фізично-математичних наук — В.І. Вернадський, С.П. Тимошенко, М.Ф. Кащенко, П.А. Тутковський; по Відділу соціальних наук — М.І. Туган-Барановський, В.А. Косинський, Ф.В. Тарановський, О.І. Левицький⁵. В Україні створювалася потужна інформаційна та експериментальна інфраструктура для академічних досліджень: Національна бібліотека, сади (ботанічний та акліматизаційний), біологічні станції, обсерваторія, постійні комісії, лабораторії та кабінети, друкарня, Фотографічний інститут, а також низка комплексних установ, де співіснували науково-дослідні музеї та інститути при них (Національний мінералогічний музей з інститутом, Національний антропологічний музей з інститутом), окремі фундаментальні, експериментальні та прикладні інститути, зокрема фізично-географічний, зоології, ботаніки, хімії, механіки, фізики, геодезичний, медицини та

ветеринарії.

27 листопада 1918 року В.І. Вернадського одноголосно обрали головою-президентом академії, а неодмінним секретарем — академіка А.Ю. Кримського⁶.

- У XX ст. було реалізовано та розвинуто основні концептуальні положення, висунуті В.І. Вернадським, про зміст і суть академічної науки в державі індустріального періоду — як рушійної сили, що об'єднує державні дослідницькі установи з широким спектром технічних, природничих та соціогуманітарних наук. Національна академія наук пройшла майже 95-річний історичний шлях, будучи головною державною науковою установою і кістяком фундаментальної науки в Україні. До складу Академії нині входять понад 170 наукових установ, в яких працює понад 43 тисячі співробітників, у тому числі понад дві тисячі докторів наук та близько восьми тисяч кандидатів наук. У складі НАН України — 187 академіків, 353 члени-кореспонденти та 117 іноземних членів.

Плідною була й ідея В.І. Вернадського одночасно з Академією наук заснувати Національну бібліотеку. М.П. Василенко обґрунтував пропозицію щодо заснування бібліотеки при уряді як національної — на зразок французької. В.І. Вернадський переконав створити її при Академії як всеохоплюючу лабораторію науки та духовний центр українського народу. Звертаючись до гетьмана Скоропадського, В.І. Вернадський пише про створення УАН та Національної бібліотеки: «...Ці дві установи, що мають першочергове національне значення, повинні стати могутніми факторами подальшого розвитку науки та освіти на Україні та підняття її духовних сил»⁷. 2 серпня 1918 р. було підписано П.Скоропадським «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)» (затверджений Радою Міністрів 2 серпня 1918 року). Практичні справи почалися з утворення 23 серпня Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави, який очолив В.І. Вернадський, а до першого складу увійшли видатні вчені — А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт⁸. Комітет вирішував усі питання створення книгозбірні — від теоретичного обґрунтування функцій національної бібліотеки до збирання та формування її фонду, організації каталогів, наукової діяльності.

- Діяльність Національної бібліотеки базувалася на таких принципах: забезпечення повноти книжкового фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу; збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і

український народ (відділ «Ucrainica»); позавідомчий і позаполітичний характер роботи та загальнодоступність.

В.І. Вернадський доклав багато особистих зусиль до комплектування бібліотечних фондів. Завдяки його персональному опікуванню Національна бібліотека поповнилася значною кількістю особистих архівів та приватних бібліотек видатних вчених із різних галузей знань, громадських діячів, просвітницьких організацій («Старої» та «Нової громади», Київської «Просвіти» тощо). Так, зокрема, надійшли надзвичайно цінні архівні збірки та бібліотечні зібрання: архів М.П. Драгоманова, архів та бібліотека Б.Д. Грінченка та його дружини М.М. Грінченко (М. Загірньої), О.О. Русова, Є.К. Трегубова, П.Г. Житецького, професорів В.Б. Антоновича, В.С. Іконникова, М.І. Петрова, С.Т. Голубєва, О.Ф. Кістяківського, Н.П. Молчановського, Ю.М. Вагнера, І.В. Лучицького, Г.О. Афанасьєва, Ф.І. Титова, В.П. Степаненка, К.Л. Якубовського та інших⁹. В.І. Вернадський також особисто дбав про врятування кинутих на призволяще архівів та бібліотек, зокрема, князів Щербатових та Репніних, родинної збірки Гоголів-Яновських. Надзвичайно цінними були архів та бібліотека В.П. Науменка, в складі яких містився архів М. Максимовича, а також архіви українських видавництв кінця XIX — початку XX ст., архіви «Юго-Западного отделения Географического общества» та «Киевского комитета грамотности», цінні рукописи О.Котляревського, О.Русова, М.Шугурова, В.Гнилосирова, Д.Марковича та інших українських письменників і діячів. Сьогодні Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (статус національної їй повернули 1996 року) — одна з найбільших у світі. Це головна книгозбірня країни, загальнодержавний комплексний науково-інформаційний, науково-дослідний, науково-методичний та культурно-просвітницький центр. Тут зосереджено понад 15 мільйонів різних одиниць бібліотечного збереження (архівних документів, книжок, газет, журналів, естампів, гравюр, нот, дисертацій та інших творів на правах рукописів тощо).

Ще одним напрямом науково-організаційної роботи В.І. Вернадського стала участь у реформуванні системи вищої школи та в діяльності Комісії в справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти. Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала від 20 червня до 12 грудня 1918 року лише чотири місяці. Найбільше уваги було приділено доцільності створення національних українських університетів, відкриттю нових університетів та інститутів різного типу — народних, приватних та державних у великих містах України, виробленню університетських статутів, їхньої структури і штатів, функціонуванню наукових товариств. В.І.

Вернадський послідовно втілював принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти. Було створено Київський державний український університет (згодом увійшов до складу Університету Св. Володимира) та Кам'янець-Подільський державний український університет в серпні 1918 року, де навчання на базі широкого кола предметів здійснювалося українською мовою. Обговорювалися реорганізація Катеринославського учительського інституту в Вищий педагогічний інститут, створення Катеринославського університету, Катеринославського єврейського наукового політехнічного інституту, відкриття Близькосхідного та Польського інститутів у Києві, Муніципального інституту в Одесі, Фармацевтичного та Ветеринарного інститутів у Харкові, перетворення жіночих вищих курсів на інститути та університети.

• Окрема сторінка — кримський період життя В.І. Вернадського. До Криму він потрапив після поїздки в Ростов до А.І. Денікіна, щоб урятувати Академію наук та Національну бібліотеку, яким загрожувала влада денікінських військ у Києві. Війна паралізувала роботу залізниці, тому В.І. Вернадський спробував дістатися до Києва через Крим водними шляхами, але важко захворів на тиф і змушений був залишитися на півострові. Ця сторінка біографії вченого нерозривно пов'язана з Таврійським університетом, що нині носить його ім'я. Ще 1916 року В.І. Вернадський разом із трьома десятками інших прогресивних учених, які представляли Державну Раду Російської імперії, підтримав ідею створення університету в Криму, підписавши відповідний проект закону. У березні 1920 року В.І. Вернадського обрали на посаду професора мінералогії Таврійського університету в Сімферополі, а через півроку після смерті Р.І. Гельвіга він став ректором і очолював цей заклад до 12 січня 1921 року, коли почалася радянська реформа освіти. Очоливши університет, Володимир Іванович реалізував там усі свої демократичні задуми. У важкий час громадянської війни Таврійський університет поєднав долі багатьох видатних російських та українських учених. Там працювало багато знайомих та колег В.І. Вернадського, серед котрих, зокрема, були В.А. Обручев, М.І. Андрусов, В.І. Палладін, Г.М. Висоцький, П.А. Двойченко, Г.Ф. Морозов, М.М. Бунге, М.І. Кузнецов та багато інших. Там працював і син В.І. Вернадського — Георгій. Улітку 1920 року В.І. Вернадський заснував у Криму Комісію з вивчення природних виробничих сил при Кримському товаристві дослідників природи, яка здійснювала активні дослідження Криму та Азовського моря.

У наступний період свого життя після повернення до Росії В.І. Вернадський

повністю зосередився на науковій роботі і продовжував активне спілкування з українськими вченими.

Постать В.І. Вернадського як вченого та людини була сформована з дитинства та розвинута згодом постійною роботою вченого над собою. Він багато читав не лише природознавчі праці, а й художню літературу, глибоко цікавився мистецтвом, філософією, соціальними науками. Особливе місце належить публіцистиці та історичним працям з історії України, що були добре представлені ще в бібліотеці його батька. За щоденниками, працями та листуванням простежуємо, що він читав Т.Шевченка, І.Франка, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, праці М.Павлика та багато українських просвітницьких видань. Він згадував, що Валуєвський циркуляр і заборона української мови спричинили значну емоційну реакцію у його родині та викликали у нього великий інтерес до історії України та бажання працювати на її науку і культуру, що пізніше проявилось в його публіцистичних працях. Він писав: «Батько розповідав мені історію України зовсім не так, як її викладали у гімназії. Він часто згадував, що Петербург побудований на кістках українців (за словами Мазепи, будували Петербург козаки з полків Мазепи). У бібліотеці батька я знайшов окремі томи «Основи» та інші українські видання. Я добував українські книжки и букіністів, дещо отримував із-за кордону. Я докладно розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, котрих він знав особисто, також про Кирило-Мефодіївське товариство, про Костомарова тощо. До речі, я тут вперше ближче познайомився з творами М.П. Драгоманова (1841—1895) та із закордонною літературою, які він та Подолинський видали вже за кордоном, між іншим, прочитав товсті томи «Громади»¹⁰. Він підтримував наукові зв'язки з Михайлом Грушевським, Михайлом Павликом, багатьма іншими діячами українського національного руху, через них отримував українознавчу літературу. Перебуваючи в Києві, він уважно студіював «Історію України-Руси» М.С. Грушевського.

В.І. Вернадський написав 1921 року в листі до М.П. Василенка: «Ви знаєте, яка дорога мені Україна і як глибоко українське відродження проникає до всього мого національного та особистого світогляду, і я вважаю, що на мою долю випало велике щастя взяти в ньому участь. Я вірю не тільки в його майбутнє, але й, зокрема, в майбутнє Київської Академії наук і Національної бібліотеки».

- У період червоного терору в Києві, коли без суда та слідства розстрілювалися вчені та державні діячі українських урядів, він особисто звертався до влади з проханням звільнити їх, обґрунтовуючи це винятковою науковою

вартісністю цих людей для України. Так вдалося врятувати С.О. Єфремова, П.Я. Стебницького, Є.О. Ківлицького, Ю.В. Коршуна та багатьох інших. Багато з них потім працювали в Академії та Національній бібліотеці.

З ім'ям В.І. Вернадського пов'язані важливі сторінки природознавчого дослідження України та визначальні етапи організації й розвитку національної науки, освіти, культури в ХХ ст. Могутній інтелект, науково-організаційний досвід та авторитет В.І. Вернадського дозволили об'єднати найкращі наукові сили української інтелігенції, розкрити масштаб та міць їхнього потенціалу, відкрили можливості створити, попри всі суспільні катаклізми, великі дослідницькі колективи вчених, що здобули світове ім'я українській науці. На всіх етапах функціонування в Україні Академії наук, Національної бібліотеки, низки університетів та інститутів фундаментальні засади теоретичного та практичного внеску академіка В.І. Вернадського та його однодумців забезпечили та їм життєдайні сили.

¹ Детальніше про предків Вернадських, Константиновичів та Старицьких див. у листуванні В.І. Вернадського та В.Л. Модзалевського, який був родичем вченого, у книжці: Володимир Іванович Вернадський Листування з українськими вченими. В 2-х книгах. Кн. 2: Ч.1. / Укл. О.С.Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв, Н.М. Хоменко та ін. — К., 2012. — С. 636-662 (Серія «Вибрані наукові праці академіка Володимира Івановича Вернадського», т.2, кн.2, ч.1.)

² Володимир Іванович Вернадський і Україна: в 2 кн. Кн.1: Науково-організаційна діяльність (1918-1921) / укл. О.С.Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв та ін. — К., 2011. — С. 543 (Серія «Вибрані наукові праці академіка Володимира Івановича Вернадського», т. 1)

³ Микола Прокопович Василенко / В.В. Вороненко, Л.Д. Кістерська, Л.В. Матвєєва, І.Б. Усенко. — К., 1991. — С. 126-127; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 165-166, 170, 228-234, 356; Рання історія Академії наук України (1918-1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. — К., 1993. — С. 77-78.

⁴ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 5-8.

⁵ Онищенко О.С., Смолій В.А., Дубровіна Л.А. В.І. Вернадський і Україна // Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т.1, кн. 1. — С. 108.

⁶ Онищенко О.С., Смолій В.А., Дубровіна Л.А. В.І. Вернадський і Україна // Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т.1, кн. 1. — С. 109-110.

⁷ ЦДАВО України, ф. Р-2201, оп.1, спр. 135, арк. 7; Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп.1, спр. 1 «Б», арк. 12-15.

⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918-1941. — С. 12-20.

⁹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки. — С. 62-64.

¹⁰ Володимир Іванович Вернадський і Україна: в 2 кн. Кн.1: Науково-організаційна діяльність (1918-1921). — С. 547.

Джерело: [Газета «День»](#) (№44, 12 березня 2013 р.)

Матеріали опублікували: Прес-служба Президії НАН України